

Сучасний урок: теорія і практика

(дидактичний аспект)

Максименко В.П.

З погляду на те, що навчання – це сумісна взаємопов'язана діяльність вчителя і учня по передачі та засвоєнню знань, кінцевою метою уроку має стати отримання учнями знань, умінь і навичок. Вчитель же скеровує діяльність учня у навчально-пізнавальному процесі. Традиційно ж вчитель планує, організовує і проводить уроки, на яких домінує діяльність вчителя (дати, пояснити, показати, продемонструвати, розтлумачити тощо).

Насправді ж мета уроку, його етапи повинні формуватись в першу чергу відносно діяльності учня, а не діяльності вчителя; учень має виступати в більшій мірі суб'єктом педагогічного процесу, а не тільки його об'єктом.

Саме така ідея, такий підхід пронизує весь зміст статті. У ній розкривається сутність, типи і структура уроків, звертається увага на визначення триєдиної мети уроку (навчання, розвиток, виховання), науково обґрунтовується процедура структурування уроків основних типів.

Найпоширенішою в теорії і практиці є типізація уроків на **основі освітньої (навчальної або дидактично) мети**. Звичайно, на кожному уроці вчитель передбачає і розв'язує комплекс дидактичних цілей (задач), але завжди важливо виділити основну (домінуючу, провідну) мету. Наприклад, на одному уроці учні переважно засвоюють новий теоретичний матеріал, на другому – нові уміння й навички, на іншому їх знання перевіряються та уточнюються і т. д.

Тому з погляду на це можлива типізація (класифікація) уроків, яку запропонував відомий український дидакт **Василь Онисимович Онищук**. Це:

- Урок засвоєння нових знань;
- Урок формування нових умінь і навичок;
- Урок комплексного застосування знань, умінь і навичок;
- Урок узагальнення і систематизації знань;
- Урок перевірки і корекції знань, умінь і навичок;
- Комбінований урок.

Класифікація уроків за основною дидактичною метою найбільш зручна для практичного використання. Приступаючи до вивчення нової теми, в ній завжди виділяють нові теоретичні знання, нові способи дій (уміння і навички), які необхідно засвоїти, а також навчають учнів комплексному застосуванню їх на практиці, узагальнювати їх, перевіряти і коригувати. Отже, доцільно й планувати вказані типи уроків при вивченні цілісної теми. Як бачимо, на кожному уроці є свої пріоритетні конкретні цілі і задачі, які знаходять відображення переважно у кінцевих результатах навчання, проте вони об'єднуються у здійснення триєдиної задачі: навчальна (освітня), розвивальна та виховна.

Навчальна (освітня) мета уроку – це засвоєння учнями певних теоретичних знань та оволодіння ними практичними вміннями й навичками. Тому ми вважаємо, що мета уроку має формулюватись відносно діяльності учня, а не відносно діяльності вчителя. Адже, головне на уроці – кінцевий результат, якого досягнуть учні, вчитель лише скеровує навчально-пізнавальну діяльність учнів по засвоєнню (сприйманню, осмисленню, закріпленню) ними нової інформації.

Мета уроку повинна тісно поєднуватись з мотивами, інтересами, потребами учнівів, бо тільки зацікавленість забезпечує включення учня в процес активного учіння і підтримує цю активність протягом всіх етапів учбового пізнання. Мету і задачі уроку в школі слід висувати на кожному його етапі, а не тільки на початку. Вона має розпочинатись зі слів: "Засвоєння учнями...", "Оволодіння учнями вміннями...".

Розвивальна мета уроку. Сьогодні перед педагогом стоїть важливе завдання – формувати творчу особистість сьогодення. Тому особистість формується тільки за умови, якщо вона постійно результативно мислить, думає, а мислить людина тоді, коли вона виконує певні розумові (логічні) операції, для чого педагог має створити спеціальні умови, пропонувати відповідно ускладнені, варіативні, видозмінені, нестандартні вправи.

Зауважимо, що з метою розвитку мислення, як стверджують психологи, доступні для цілеспрямованого формування такі вміння: аналіз навчального матеріалу, порівняння і співставлення об'єктів вивчення, виділення спільного й відмінного, визначення головного, встановлення причинно-наслідкових зв'язків; діяти за аналогією, узагальнювати й конкретизувати, диференціювати й класифікувати предмети за певними ознаками.

Отже, *розвивальна мета уроку* – це оволодіння учнями уміннями виконувати певні логічні (розумові) операції. На кожному уроці це свої операції. Наприклад, на уроці з рідної мови при вивченні поняття "корінь слова" учні мають спів ставити, порівняти, виділити спільне у ряді однокореневих слів (ліс, лісок, пролісок, лісник і т. д.),зробити висновок про корінь слова, а на уроці з природознавства, "рослина" вивчається як цілісне утворення (система) з усіма його компонентами (корінь, стебло, листок, квітка, плід) та зв'язками між ними на основі виконання операцій: аналіз, синтез, системність, узагальненість. Розвивальна мета уроку може розпочинатись зі слів: "Оволодіння учнями уміннями виконувати такі логічні операції, як...".

Виховна мета уроку передбачає формування, виховання, частіше удосконалення, закріплення певних рис та якостей учнів залежно від змісту навчального матеріалу та специфіки предмету.

Готуючись до уроку, вчитель передбачає, які громадянські риси і якості в найбільшій мірі можливо пробудити, закріпити і удосконалити в учнів (бути чесним, добрим, організованим, відповідальним; оберігати все, що оточує тебе,

усвідомлювати себе громадянином України тощо). Зауважимо, що уроки читання, образотворчого мистецтва, музики, художньої праці, природознавства, фізичного виховання, географії більшою мірою несуть в собі виховний потенціал, а, отже, передбачають обов'язкове формулювання виховної мети. Вона може розпочинатись словами: "Створювати умови для...", "Формувати уявлення про ...", "Прищеплювати норми (правила)...", "Викликати бажання, прагнення чи устремління...", "Заохочувати до праці...", "Виробляти...", "Пробуджувати почуття...".

Слід зауважити, що співвідношення уроків різних типів залежить від характеру навчального предмету. Класифікація уроків за основною дидактичною метою дозволяє більш чітко визначити певну мету, завдання і структуру кожного уроку і мобілізувати учнів на успішне їх розв'язання.

Якщо уроки існують різні, різних типів, які передбачають розв'язання різних цілей і завдань, то організовуватись і проводитись однаково вони не можуть. Тому від типу (назви) уроку і залежить його структура, логіка і методика проведення, правильний вибір яких зумовлює успіх уроку.

Для чіткої організації навчального процесу на уроці перш за все треба виходити зі **структури** цього уроку. Який же смисл, зміст вкладається в поняття "структура", з чим воно пов'язане?

Почнемо з поняття "система". Системою вважають множину елементів, які перебувають у певних зв'язках та відношеннях і в сукупності утворюють послідовність і єдність, тобто системі притаманні три речі:

- наявність елементів;
- їх послідовність;
- зв'язки та відношення між елементами, що зумовлюють цю послідовність.

Взаємозв'язки між елементами можуть змінюватись і саме варіативність зв'язків між елементами буде зумовлювати ту чи іншу структуру, а, отже, ту чи іншу систему.

Інваріантний зв'язок між компонентами сукупності є структура цієї сукупності, яка вже стає системою. Звідси структура задає систему, а кожна окрема система має свою інваріантну, жорстку, чітку структуру.

При створенні структур різних типів уроків важливим в цьому пошуку є встановлення саме зв'язків між елементами (етапами) уроку (а вони будуть різні у різних уроках). Ці зв'язки повинні мати під собою певне наукове підґрунтя, тобто вони мають виражати певні закономірності й механізми навчально-пізнавального процесу. Таким чином, структура уроку, як системного утворення, складається з його елементів (етапів) в певній логічній послідовності та взаємозв'язків між ними.

Для побудови структури будь-якого типу уроку будемо користуватися таким алгоритмом дій:

1. спочатку треба створити ядро (основу) уроку, яке включає в себе ті елементи (етапи уроку), які вирішують основну освітню мету уроку;

2. це ядро добудувати зверху (перевірка домашнього завдання, актуалізація опорних знань, мотивація учбової діяльності, повідомлення теми, мети і задач уроку) і знизу (підведення підсумків уроку, повідомлення домашнього завдання) постійними компонентами, тобто такими, що переходять з уроку в урок.

(про дидактичний зміст названих постійних елементів уроку див. далі).

Нагадаймо, що залежність типу уроку від його основної освітньої мети обґрунтував В. О. Онищук. Отже, якщо мова йде про урок засвоєння нових знань, то його основною освітньою метою й буде – **засвоєння нових теоритичних знань**. Де ж вяти компоненти (етапи уроку), які будуть вирішувати цю мету уроку?

Для цього звернемося до логіки й структури навчання. Вона така:

1. Навчання розпочинається з **постановки** вчителем **мети і завдань** таким чином, щоб школярі усвідомили, прийняли мету і завдання, бо настанова школяра на мету навчально-пізнавальної діяльності включає його в цю діяльність.

2. Навчально-пізнавальна діяльність розпочинається зі **сприймання** навчальної інформації, яке може бути:

- *чуттєвим*, коли вчитель діє об'єктом пізнання на органи чуттів школяра;
- *чуттєво-образним*, коли вчитель не тільки діє об'єктом пізнання на органи чуттів школяра, а спирається на його життєвий досвід, тобто на ті образи й уявлення про новий об'єкт, які вже сформовані в нього на даний момент навчання;
- *раціональним*, коли вчитель розповідає, пояснює, аргументує, обґрунтовує теоретичні положення, ілюструючи їх конкретними прикладами.

Сприймання забезпечує засвоєння школярами зовнішніх ознак та властивостей об'єктів пізнання, сприяє створенню нових образів і нових уявлень, які є основою для подальшого осмислення ними нового навчального матеріалу.

3. **Осмислення** передбачає встановлення зв'язків і взаємовідношень в об'єктах пізнання (формально-логічних, причинно-наслідкових, функціональних, генетичних тощо) на основі виконання логічних операцій (аналіз, синтез, аналогія, порівняння, співставлення, виділення головного і т.д.)

Воно може відбуватися на різних рівнях (високому, середньому, низькому) залежно від рівня підготовленості школяра і веде до розуміння об'єктів пізнання.

Зрозуміти – не означає засвоїти. Щойно сприйняті та усвідомлені знання необхідно закріпити в пам'яті школярів.

4. **Закріплення** може здійснюватись як *репродуктивне повторення* (це багаторазове повторення певної інформації) або як *узагальнення та систематизація* (це відтворення щойно встановлених основних зв'язків і відношень в об'єкта пізнання та виявлення нових). Закріплення веде до запам'ятання навчальної інформації на тривалий час.

Проте, щоб знання не носили формального характеру (знання заради знань), учитель повинен навчити школярів користуватися ними на практиці, в житті. Саме цьому сприяє заключний етап в логіці навчання - застосування знань на практиці.

5. **Застосування знань на практиці** передбачає три обов'язкових етапи: *репродуктивний* (учитель пропонує стандартні вправи і завдання); *реконструктивний* (учитель пропонує видозмінені, варіативні, дещо ускладнені завдання, але вони в своїй основі залишаються бути стандартними); *творчий* (учитель пропонує надто ускладнені, нестандартні, проблемні завдання).

З описаної логіки навчального процесу обираємо три етапи:

- сприймання навчального матеріалу;
- осмислення зв'язків і відношень в ньому;
- закріплення знань на рівні узагальнення і систематизації, бо саме вони будуть забезпечувати засвоєння нових теоретичних знань, а, отже, будуть складати **основу ядро** уроку засвоєння нових знань.

Добудувавши це ядро зверху і знизу постійними компонентами, отримаємо структуру уроку засвоєння новий (теоретичних) знань, а саме:

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Актуалізація (відтворення, корекція) системи опорних знань.
3. Мотивація учбової діяльності.
4. Повідомлення теми, мети завдань уроку.
5. Сприймання і первинне усвідомлення нового матеріалу.

6. Осмислення зв'язків і відношень і об'єктах вивчення.
7. Узагальнення і систематизація нових знань.
8. Підведення підсумків уроку.
9. Повідомлення домашнього завдання.

Як бачимо, в основі структури уроку засвоєння нових теоретичних знань лежать основні етапи логіки і структури навчального процесу.

Дидактичний зміст постійних елементів уроку такий:

<p style="text-align: center;">Перевірка домашнього завдання</p>	<p>В залежності від типу наступного уроку домашні завдання можуть передбачати:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1)закріплення, поглиблення та розширення знань, умінь і навичок; 2)підготовку учнів до активного сприймання нового матеріалу; 3) формування вмінь і навичок самостійної праці. <p>Їх перевірка може бути фронтальна (наявність виконаної роботи), індивідуальна (під час перевірки зошитів), колективна (відтворення здобутих результатів, повторення вивченого, відповіді на спеціальні питання за змістом домашнього завдання, що носять розвивальний характер тощо).</p>
<p style="text-align: center;">Актуалізація опорних знань, умінь і навичок</p>	<p>Відтворення і корекція системи раніше вивчених знань з даного та інших предметів або ж накопичених учнями на основі власних спостережень;це відтворення також сукупності раніше відпрацьованих способів дій (умінь та навичок),які будуть використані нам уроці в процесі одержання і переробки нової інформації.</p>
<p style="text-align: center;">Мотивація учбової діяльності</p>	<p>Мотив (від лат. «moveo» – рухати, штовхати) означає причини, умови, фактори, інтереси, – все те, що спонукає учня до навчально-пізнавальної діяльності.</p> <p>Мотивація – це система мотивів,які визначають характер і</p>

	<p>вид учіння, тобто, виступають рушійною силою активності учня в процесі навчання.</p> <p>Мотиви та інтереси учнів до учіння можуть формуватись вчителем за допомогою таких прийомів:</p> <ul style="list-style-type: none"> • постановка перед учнями цікавого і значимого завдання, розв'язання якого можливе лише на основі вивчення даної теми; • побудовою зацікавлюючих далеких і близьких перспектив і планів, досягнення яких не можливо без міцного і глибокого засвоєння нових знань, умінь і навичок; • бесідою про теоретичну і практичну значимість виучуваного матеріалу; • створення навчально - проблемної ситуації й формулювання проблем на основі провідної учбової задачі а даному уроці і т.д.
<p>Повідомлення мети, теми і задач</p>	<p>Навчально-пізнавальна діяльність надто складна і тому її ефективність особливо залежить від чіткого спрямування мети і завдань. Навчальний процес на уроці тільки тоді може бути ефективним, коли вчитель і учень ясно собі уявляють, які знання і на якому рівні вони повинні засвоїти, якими практичними вміннями і навичками оволодіти, чого необхідно досягти протягом уроку, які труднощі слід подолати. Психологи довели, що настанова учня на мету навчально – пізнавальної діяльності включає його в цю діяльність (детальніше про цілі навчання див. раніше).</p>
<p>Підбиття підсумків уроку</p>	<p>В кінці уроку підводяться його підсумки: вчитель коротко повідомляє, що нового учні відкрили для себе, якими знаннями, вміннями і навичками вони оволоділи, які перешкоди і труднощі подолали, як працював весь клас, формує оціночні судження про роботу окремих учнів, оцінює навчальні досягнення інших, виставляє оцінки.</p>

Повідомлення домашнього завдання	<p>Домашнє завдання не слід повідомляти наспіх. Треба спокійно і детально пояснити зміст роботи, прийоми та послідовність її виконання та оформлення.</p> <p>Домашні завдання за складністю повинні бути середніми, простішими від тих, які виконувалися у класі, за змістом - комплексні, за об'ємом-розраховані на 1/3 класної роботи.</p> <p>В окремих випадках доцільно перевірити, як учні зрозуміли зміст домашньої роботи і способи її виконання.</p>
---	--

Якщо ж урок формування нових умінь і навичок, то за В. О. Онищуком його основною освітньою метою і буде – **формування нових умінь і навичок**.

Скористаємось викладеним вище алгоритмом дій структурування уроку будь-якого типу. За його логікою найперше треба створити ядро вказаного типу уроку. Де взяти етапи для ядра цього типу уроку. Звернемося до механізму формування нових умінь і навичок. Він такий:

1. Спочатку вчитель дає теоретичні знання: відбувається засвоєння нової інформації або удосконалення раніше засвоєної (вступні вправи). Потім школярі ознайомлюються з теорією виконання нового уміння, тобто які дії і в якій послідовності треба здійснити, щоб сформувалось нове елементарне уміння (*підготовчі вправи*).

2. Засвоївши теорію виконання нового уміння, школярі пробують його виконувати (*пробні вправи*). При цьому вчитель може продовжувати пояснення і демонстрацію його виконання, а може доручити школяреві коментування своїх дій. Так формується елементарне уміння.

3. За допомогою *тренувальних і закріплюючих вправ* уміння можливо перетворити у навичку.

4. Згодом школярі переходять до застосування щойно засвоєних знань, щойно сформованих умінь та навичок у комплексі завдяки *закріплюючим*,

реконструктивним та творчим вправам з метою формування складних комплексних умінь.

Очевидно всі етапи механізму формування умінь і навичок повинні лягти в основу (ядро) структури цього уроку в новій редакції. Їх зміст може бути озвучений в такий спосіб:

- Вивчення (повторення) навчального матеріалу.
- Первинне застосування знань з метою формування нового уміння.
- Застосування знань і умінь у стандартних умовах з метою формування навички.
- Творче перенесення знань, умінь і навичок в нові умови з метою формування комплексних умінь.

Добудувавши цю основу зверху і знизу вже відомими постійними компонентами, одержимо структуру уроку формування нових умінь і навичок.

Крім того, зауваживши на тому, що уміння, і навички формуються за допомогою системи вправ:

1. **Вступні** (мотиваційні, пізнавальні).
2. **Підготовчі** (пояснювальні, демонстраційні).
3. **Пробні** (пояснювальні, коментовані).
4. **Тренувальні** (за зразком).
5. **Закріплюючі** (репродуктивні).
6. **Реконструктивні** (варіативні).
7. **Творчі** (нестандартні).
8. **Контрольно-перевірочні** (коригуючі, оцінювальні).

Ці вправи мають бути відображені у відповідних етапах уроку. Тоді ***структура уроку формування нових умінь і навичок повинна бути такою:***

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Актуалізація (відтворення і корекція) опорних знань та практичного досвіду.

3. Мотивація учбової діяльності (*вступні вправи*).
4. Повідомлення теми, мети, завдань уроку.
5. Вивчення (повторення) навчального матеріалу (*підготовчі вправи*).
6. Первинне застосування знань з метою формування нового уміння (*пробні вправи*).
7. Застосування знань і умінь у стандартних умовах з метою формування навичок (*тренувальні, закріплюючі вправи*).
8. Творче перенесення знань , умінь і навичок в нові умови з метою формування комплексних умінь (*реконструктивні, творчі вправи*).
9. Підбиття підсумків уроку.
10. Повідомлення домашнього завдання (*контрольно-перевірочні вправи*).

Отже, в основі структури уроку формування нових умінь і навичок лежать етапи механізму їх формування.

Описані типи уроків за дидактичною метою в початковій школі в "чистому вигляді " трапляються рідко. Як правило, переважає поєднання різних цілей навчання, а, отже, маємо справу з уроками змішаного типу, або, як їх називають деякі дидакти – **комбінованими**.

Комбінований урок – це основна форма організації навчання, яка вирішує дві або декілька цілей, пов'язаних між собою. Звичайно, такий тип уроку найбільшою мірою притаманний початковій школі, бо під час нього здійснюються різні види навчально-пізнавальної діяльності, виконуються різні види роботи, вирішуються різні конкретні дидактичні завдання.

За алгоритмом структурування будь-якого уроку треба спочатку створити його ядро. Пам'ятаємо, що в ядро входять ті етапи, що реалізують основну освітню мету уроку. В нашому випадку – це вже не одна провідна мета. Тому, для складання ядра комбінованого уроку, треба дотримуватись іншого алгоритму дій, а саме:

- *чітко визначити провідні освітні цілі, які будуть реалізуватись на комбінованому уроці;*
- *звернутись до структур тих типів уроків за дидактичною метою, які відповідають цілям комбінованого уроку;*
- *взяти з цих структур самі необхідні і важливі структурні компоненти для даного уроку, тобто ті, які реалізували б поставлені цілі комбінованого уроку.*

Як приклад покажемо процедуру створення структури комбінованого уроку, що вирішує дві дидактичні мети: а) засвоєння нових теоретичних знань; б) формування нових умінь і навичок, бо саме такий урок найпоширеніший в школі.

Отже, цілі комбінованого уроку визначені. Очевидно, далі необхідно звернутись до структур уроків за дидактичною метою, які відповідали б цілям даного комбінованого уроку. Такими уроками є урок засвоєння нових знань та урок формування нових умінь і навичок. Структури цих типів уроків описані вище. Звернемося до них і візьмемо з них важливі і необхідні компоненти для даного комбінованого уроку.

З першої структури виберемо компоненти, які забезпечують засвоєння нових теоретичних знань. Це:

- сприймання і первинне усвідомлення нового матеріалу;
- осмислення зв'язків і відношень в об'єктах вивчення,

а з другої структури – ті, які забезпечують формування нових умінь і навичок.

Це:

- первинне застосування здобутих знань з метою формування нового уміння;
- застосування знань і умінь у стандартних умовах з метою формування навичок;
- творче перенесення знань, умінь і навичок у нові умови з метою формування комплексних умінь.

Вибрані п'ять компонентів в заданій логічній послідовності будуть складати ядро даного комбінованого уроку, яке зверху і знизу треба добудувати відомими постійними компонентами, тоді **структура комбінованого уроку по засвоєнню нових теоретичних знань і формуванню нових умінь і навичок** повинна бути такою:

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Актуалізація (відтворення в пам'яті) системи опорних знань і умінь.
3. Мотивація учбової діяльності.
4. Повідомлення теми, мети і завдань уроку.
5. Сприймання і первинне усвідомлення нового матеріалу.
6. Осмислення зв'язків і взаємовідношень в об'єктах пізнання.
7. Первинне застосування здобутих знань з метою формування нового уміння.
8. Застосування знань і умінь у стандартних умовах з метою формування навичок.
9. Творче перенесення знань, умінь і навичок у нові умови з метою формування комплексних умінь.
10. Підбиття підсумків уроку.
11. Повідомлення домашнього завдання.

Отже, в основі структури комбінованого уроку лежать ті основні етапи уроку засвоєння нових знань та уроку формування нових умінь і навичок, які в своїй сукупності забезпечують засвоєння нових знань та формування нових умінь і навичок.

Зауважимо, що сьогодні вчителі працюють над методичним збагаченням уроків. Однак дидакт О.Я. Савченко зазначає: *"В організації уроку творчий пошук учителя необхідний, водночас підкреслимо, що новації – не самоціль: вони мають бути педагогічно виправданими й відповідати основним вимогам навчання і виховання в сучасній школі"*.

Ми погоджуємося з такою думкою. Якщо це нестандартний, інтегрований чи комплексний урок, в його основі все-таки повинна лежати класична логіка і структура, яка відповідали б його меті. В іншому разі ми порушимо логіку пізнання та оволодіння учнями новими вміннями, що неприпустимо.

Новітні ж підходи до уроків, на наш погляд, передусім стосуються добору навчальної інформації та використання нестандартних методів і прийомів організації навчання на уроці.